

УДК 342.7 | DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020\(112\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(112)02)**СЕЛЕЗНЬОВА Ольга**

д. ю. н., доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук і права Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

E-mail: celezniiov@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5095-277X

Центральна площа, 7, м. Чернівці, 58002, Україна

КАТЕГОРІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДОКТРИНІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ

Розглянуто проблему розмежування категорій «права людини» та «свободи людини». Проаналізовано позицію законодавця щодо тотожності цих категорій, що дало підстави осмислити онтологію інформаційних прав і свобод людини в нормах вітчизняного законодавства.

Ключові слова: права людини, свободи людини, інформаційні права та свободи, інформаційне законодавство, інформаційна свобода.

Селезнева О. Категории прав и свобод человека в доктрине и законодательстве. Рассмотрена проблема разграничения категорий «права человека» и «свободы человека». Проанализирована позиция законодателя относительно тождественности этих категорий, что дало основания осмыслить онтологию информационных прав и свобод человека в нормах отечественного законодательства.

Ключевые слова: права человека, свободы человека, информационные права и свободы, информационное законодательство, информационная свобода.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства у світі (зокрема в Україні), що передбачає глобальне впровадження інформаційних технологій і зміни в здійсненні комунікаційної діяльності фізичних осіб, поставив перед державою нові виклики та завдання правового регулювання, забезпечення й захисту прав і свобод людини. Водночас державні інституції мають встановити й зберегти баланс між реалізацією закріплених у нормативному полі прав і гарантуванням особистої (фізичної) та інформаційної безпеки індивіда. Тож особливої вагомості набувають дотримання принципу коректності щодо формулювання новостворюваних юридичних норм і доречне тлумачення наявних статей вітчизняного законодавства.

Однак новітні інформаційні потоки зумовлюють ситуації, за яких регламентація низки прав як на конституційному, так і на

законодавчому рівні, набуває нових сентенцій розуміння нібито вже загально визначених категорій. Одними з таких категорій стають і ключові категорії «прав людини» та «свобод людини». Особливої актуальності набувають дослідження внутрішньої природи вказаних категорій у контексті інформаційного права, адже інформаційні права та свободи людини наразі знаходяться на етапі свого формування. Зокрема частина з них уже дістала нормативно-правового регулювання (право на інформацію, право на інформацію про стан свого здоров'я, право вільного доступу до інформації про стан довкілля тощо), а частина – ще ні (права, пов'язані з діяльністю в інтернеті та її безпекою; права, пов'язані з можливостями забезпечення цифрової рівності індивідів; права, пов'язані з робототехнікою й штучним інтелектом тощо). Саме тому дослідження можливих відмінностей між категоріями «права людини» й «свободи людини» (щодо позиції теорії права та у розрізі інформаційного законодавства) є своєчасним і потрібним для доктринального та прикладного застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування природи категорій «права людини» та «свободи людини» здійснювалося у двох напрямках: теоретичному (у працях С. П. Головатого [1], І. С. Загоруя [2], А. В. Малька [3] тощо) та філософсько-інформаційному (у дослідженнях О. Г. Данильяна, О. П. Дзьобаня [4] та ін.). Разом з тим, це питання залишається відкритим, наразі в юриспруденції немає чіткої позиції щодо внутрішньої природи категорій «права людини» та «свободи людини». Це, насамперед, ускладнює розуміння таких категорій у галузевому законодавстві, зокрема в інформаційному. Наявний стан речей сприяє подальшому дослідженню цієї тематики.

Мета статті полягає у теоретико-філософській характеристиці внутрішньої природи категорій «права людини» та «свободи людини», розмежуванні інтерпретації такої природи доктриною та законодавцем і, як наслідок, виявленні впливу на розуміння онтології інформаційних прав і свобод людини в нормах законодавства.

Матеріали та методи. Теоретичну основу статті становлять наукові та навчально-наукові напрацювання вчених у категоріях «права людини» та «свободи людини». Нормативною базою дослідження є Конституція України та низка законів України (станом на липень 2020 р.), норми яких пов'язані з цими категоріями.

Методологічною базою цього дослідження є загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, серед яких діалектичний, порівняльно-правовий, спеціально-юридичний, абстрагування та ін.

Результати дослідження. З огляду на попередні дослідження щодо природи інституту інформаційних прав [5] можна зазначити, що *інформаційні права* є правами четвертого покоління суспільних прав, пройшли чотири етапи свого юридичного становлення у відповідному вітчизняному законодавстві (зародковий, декларативно-конституційний, базовий і сучасний), мають розгалужену класифікацію, ядром

якої є право на інформацію. Отримані дані дають можливість перейти до подальшої стадії дослідження інституту інформаційних прав, зокрема до виявлення *взаємозв'язку* між категоріями інформаційних прав та інформаційних свобод людини.

Дискусія стосовно розмежування категорій «права людини» та «свободи людини» в теорії права існує вже досить давно, проте остаточного вирішення так і немає. До того ж відмінність між цими двома категоріями С. П. Головатий називає «неіснуючою» [1, с. 42].

Своєю чергою В. А. Троян пояснює, що поняття «свобода» розкриває широкі можливості вибору, не підкреслюючи його конкретні результати, а термін «право» визначає конкретні дії людини, тож доцільно з'ясувати, що за своєю юридичною природою й системою ці поняття рівноцінні [6, с. 233].

«Мова йде про явища одного порядку, – зауважує В. М. Брижко, – і право, і свобода – гарантована законом міра можливого поведіння особи чи групи осіб» [7, с. 35].

Разом з тим, деякі науковці наголошують на нетотожності цих категорій. Так, О. Ф. Скакун вважає, що «термін «права» передбачає конкретні напрями діяльності людини, тобто вказує міру її можливої поведінки, закріплену в нормативно-правових актах. Термін «свобода» підкреслює широкі можливості людини, втім, не позначає конкретних результатів, а націлює на самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки» [8, с. 68].

Таким чином, можна констатувати, що наявні дві діаметрально протилежні позиції: з одного боку, цілковите заперечення існування відмінностей між категоріями «права людини» та «свободи людини», тобто їхнє своєрідне ототожнення; з іншого – розмежування категорій «права людини» та «свободи людини» з огляду на критерії дозволеності, можливостей реалізації, абсолютності тощо.

Якщо зазначені категорії тотожні, то в них немає відмінних ознак і різна фонетика за фактом синонімічних слів обумовлена історичними умовами розвитку цих інституцій на теренах різних держав, зокрема й в Україні. Однак не все так однозначно.

Обидві категорії: як «права людини», так і «свободи людини» мають спільну рису, а саме: їх беззаперечно можна характеризувати неодмінною умовою для людини. Адже без людини не існує ні прав людини, ні її свобод.

Разом з тим *права людини* проголошені державою (у контексті сьогодення, не звертаючи уваги на історичні аспекти) та відповідним чином обмежені державою. «Правове обмеження, – вважає О. В. Малько, – це правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрsub'єкта та суспільних інтересів щодо забезпечення їхньої охорони й захисту; це встановлені кордони у праві, у рамках яких суб'єкти повинні діяти; виключення певних можливостей у діяльності осіб» [3, с. 240].

Зокрема право на життя проголошується в ст. 27 Конституції України, однак паралельно закріплюється право на переривання вагітності (ч. 6 ст. 281 Цивільного кодексу України), тобто позбавлення життя ще ненародженої дитини. Або право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України) може обмежуватися рамками ліцензування, патентування або квотування (ст. 14 Господарського кодексу України, Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності») на певні види господарської діяльності.

Як зазначає І. С. Загоруй: «Права людини характеризують вертикальні відносини, що складаються між людиною й державою, та є інструментом обмеження державної влади» [2, с. 78]. Тобто «права людини» є категорією, яка визначає подвійний зміст свого зв'язку з державою: з одного боку, держава обмежує права людини конкретними рамками, з іншого – такі права обмежують і діяльність самої держави в особі її інституцій.

Свободи людини є абсолютними та державою ніяк не обмежуються. Це є свобода вибору, свобода переконань, свобода світогляду, свобода думки, інформаційна свобода.

Свободи людини можна характеризувати як невіддільні від людини ідеї, головним чином, такі, що несуть творчу, когнітивну складову, визначають можливість подальшого розвитку наявних штамів суспільного життя та обумовлюють прагнення до більшого.

Не можна погодитися з О. П. Донченко, яка стверджує, що «свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми і не втілюється в життя через механізм правового регулювання» [9, с. 10]. Юридичний сегмент явища «свобода» є тільки частиною в її складній суті. Хто може заперечувати наявність свободи світогляду? Вона існує навіть тоді, коли людина не усвідомлює, що така свобода у неї є, адже щохвилини реалізує її у своїх думках, діях, спрямуваннях.

Дещо критично розуміється твердження С. О. Комарова про те, що «права людини, які розглядаються як соціальні можливості поза державною регламентацією, так і залишаються в потенції, оскільки тільки після державного визнання вони стають реально дієвими. Без державного визнання навіть у найзагальнішому вигляді є неможливим не лише володіння, але й користування ними» [10, с. 185]. Соціальні можливості, що знаходяться поза державною регламентацією, не можна вважати правами, тож якщо вони несуть у собі певне інтелектуальне навантаження, то будуть характеризуватися скоріше як свободи людини. А володіння та користування такими свободами все ж таки можливе і без державного визнання (та сама свобода вибору або свобода думки).

Також не можна погодитися із розумінням свобод як «невідчужуваних, особистих прав, які акцентують увагу на невтручанні у простір їхньої реалізації» [11, с. 12]. Вважається методологічно неправильним пояснювати сутність одного явища через інше. Свобода – це

не частина прав (у цьому випадку – особистих). Це головним чином частина свідомості людини, що розкривається через ознаки, як-от: абстрактність, сегментарність, здатність удосконалення й само-вираження та інші.

Права людини обумовлено прописаним механізмом своєї реалізації. Приміром, право на освіту (ст. 53 Конституції України) передбачає відвідування особою дошкільних навчальних закладів, шкіл з метою навчання та соціалізації особистості, вступ до навчальних закладів професійної та вищої освіти різних ступенів акредитації. Право на працю (ст. 43 Конституції України) розкривається через прописаний порядок оформлення на роботу, умови праці, пільги тощо.

Реалізація свобод людини відбувається за сприятливих обставин у соціумі. Колектив науковців вірно підмічає, що «технологічні досягнення сучасного інформаційного суспільства створили принципово нову ситуацію в політичному спілкуванні. Індустріалізація й урбанізація, руйнування традиційних комунікацій і колективних цінностей, бурхливе зростання індивідуалізму призвели до атомізації громадян, здебільшого нині вони отримують політичну й соціальну інформацію майже тільки від електронних засобів масової інформації, передусім телебачення» [12, с. 199]. Це формує у кожного свободу вибору (сприйняття, підтримку, активне чи пасивне заперечення). Залежність, навіювання, координація, маніпуляція, песимізм або агресія – це вже інші питання впливу на таку свободу.

Отже, категорії «права людини» та «свободи людини» все ж таки мають різний внутрішній зміст. Яким саме чином (в якому значенні) ці категорії використовуються в законодавстві України?

За Конституцією України (розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина») варто зробити висновок, що категорія «свободи людини» вживається не в абстрактно-когнітивному значенні ідей людської свідомості, а у приземленому розумінні певних можливостей щось зробити. За фактом «свободи людини» мають отождошення з категорією «права людини». Особливо це підкреслено вживанням законодавцем конструкції «право на свободу...» (наприклад, право на свободу думки й слова, право на свободу світогляду і віросповідання та ін.).

Тож, абстракцію «свободи людини» обмежено рамками права, тобто встановлено її певні обмеження державою та прописується механізм її реалізації. Приміром, право на свободу думки й слова (ст. 34 Конституції України), окрім можливостей безперешкодного мовлення для пересічної людини (роль держави у цьому випадку є пасивною – елементарне невтручання), обертається встановленням конкретних правових норм щодо регламентації діяльності засобів масової інформації (Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). Право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України) разом із невтручанням

держави в особистий менталітет та віру окремої людини обумовлюється нормами про реєстрацію статутів релігійних організацій, правилами володіння, користування та розпоряджання майном релігійних організацій тощо (Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Проте в літературі подібний нюанс часто опускається. Так, А. М. Колодій та А. Ю. Олійник пишуть: «Свобода думки й слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань тільки тоді є реальними, коли вони спираються на право вільно збирати, використовувати та поширювати інформацію у будь-який спосіб на свій вибір, що має забезпечувати держава шляхом сприяння створенню розгалуженої й розвиненої системи, державних і недержавних засобів масової інформації, інших її джерел, державного переслідування усіх соціальних суб'єктів, що перешкоджають вільному отриманню та поширенню інформації» [13, с. 182]. Однак зазначене можна віднести до характеристик категорій «право на свободу думки й слова», «право на вільне вираження своїх поглядів і переконань», коли є й обмеження державою, і встановлено механізм реалізації. Але ні в якому разі не застосовувати до абстрактно-природної категорії «свободи людини».

Отже, хоча теоретично категорії «права людини» та «свободи людини» є різними за своєю внутрішньою природою, проте законодавці ототожнюють ці поняття і, використовуючи цю категорію для побудови норм права, не відходять від їхньої єдності.

Чи так це є в інформаційному законодавстві? Відповісти можна ствердно, оскільки принцип правової регламентації інформаційних прав і свобод є аналогічним до правової регламентації всіх інших прав і свобод. Є низка інформаційних прав, які чітко і конструктивно відносять до системи власне інформаційних прав у прямому значенні цієї категорії (як-от: право на інформацію – ч. 2 ст. 34 Конституції України; право на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею – ч. 3 ст. 32 Конституції України; право на інформаційний простір – ст. 5 Закону України «Про захист суспільної моралі»; право на доступ до інформації – ст. 10 Закону України «Про доступ до публічної інформації» та інші права). Поряд з цими правами набувають правової регламентації та юридичного оформлення інформаційні свободи людини, природу яких у нормативних актах уже обмежено рамками права: право на свободу думки й слова (ч. 1 ст. 34 Конституції України), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України), право на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод).

У контексті розгляду категорії «свободи людини» зазначимо, що по суті свободи людини, які дістали у вітчизняному законодавстві нормативно-правову регламентацію (а отже й ототожнені з категорією

«права людини»), мають інформаційну природу та можуть завдяки цьому обумовлюватися відповідним зв'язком з інформаційним правом.

Первинне значення категорії «свободи людини» зберігається за категорією «інформаційна свобода», природа якої останніми роками вивчається науковцями в галузі інформаційного права. Актуалізацію цього питання пояснюють усвідомленням того, що «співвідношення інформаційних прав та інформаційної свободи людини в їхній діалектичній єдності є світоглядною проблемою сучасності» [4, с. 12], з чим можна беззаперечно погодитися.

Висновки. Теорія права не дає однозначної відповіді на питання наявності (чи відсутності) відмінностей категорій «права людини» та «свободи людини». Це створює певні труднощі у розмежуванні відповідної термінології під час її використання галузевим законодавством (зокрема інформаційним). Аналіз наявних у науці позицій та уточнення онтології категорій «права людини» та «свободи людини» приводить до висновку, що ці категорії є неоднаковими за своєю внутрішньою природою (права людини проголошені й обмежені державою, володіють механізмом реалізації, а свободи людини – абсолютні та реалізуються за сприятливих соціальних обставин).

Водночас за результатами дослідження вітчизняного законодавства можна констатувати, що певні *свободи* людини обмежені юридичними рамками й унаслідок цього ототожнюються з *правами* людини. Це є підставою для висновку, що позиція законодавця полягає у неподільності категорій «права людини» та «свободи людини», а отже в розумінні та використанні їх як однотипових конструкцій з тою лише відмінністю, що термін «свободи людини» застосовують здебільшого у випадках, пов'язаних із творчістю, інтелектуальним розвитком, самосвідомістю та світоглядом людини. Зазначене є ще одним аргументом на користь позиції, згідно з якою закріплені у законодавстві свободи людини переважно мають інформаційний характер.

Загальний для всіх прав і свобод людини принцип розуміння їхньої внутрішньої природи з боку законодавця пояснює, як застосовуються ці категорії під час закріплення інформаційних прав і свобод людини, тобто повна аналогія.

Інститут інформаційних прав, простеження його взаємозв'язку з інформаційною свободою як неодмінною та абсолютною цінністю людини вимагає подальшого вивчення з позиції як філософії, так і юриспруденції. Перспективні наукові розвідки такої тематики не тільки сприятимуть правильному та доречному розумінню термінології, але й забезпечать підстави грамотної побудови норм та оформлення статей законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13-92.
2. Загоруй І. С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 66-82.
3. Малько А. В. Ограничения в праве: проблемы теории, практики, политики. *Юридическая техника*. 2018. № 12. С. 238-248.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1 (32). С. 5-13.
5. Селезньова О. М. Інформаційні права: теоретичні та системні положення. *Інформація і право*. 2019. № 3 (30). С. 9-15.
6. Селезньова О. М. Основні історичні етапи становлення в Україні законодавства про інформаційні права. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 26. Т. 2. С. 4-7.
7. Троян В. А. Права і свободи людини та інтереси держави як об'єкт публічно-сервісної діяльності Національної поліції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 229-239.
8. Брижко В. М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія. Київ: ПанТот, 2009. 415 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
10. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня к. ю. н. Одеса, 2010. 20 с.
11. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник. Москва: Юрайт, 1998. 416 с.
12. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства. Харків: Фінарт, 2013. 196 с.
13. Рудич Ф. М., Балабан Р. В. та ін. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посібник. Київ: Либідь, 2008. 440 с.
14. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2020.

Seleznova O. Categories of human rights and freedoms in doctrine and legislation.

Background. *Studies of the internal nature of the categories of «human rights» and «human freedoms» in the context of information law are especially relevant, as information rights and human freedoms are currently being formed. Such research is timely for doctrinal and applied applications.*

Analysis of recent research and publications. *Although the nature of the categories of «human rights» and «human freedoms» has been clarified in the*

works of scholars, there is no clear position in jurisprudence on the internal nature of these categories.

The **aim** of the article is to study the internal nature of the categories of «human rights» and «human freedom», to distinguish between interpretations of such nature by doctrine and the legislator, to identify the impact on understanding the ontology of information rights and human freedoms.

Materials and methods. The theoretical basis of the article are scientific works of scientists, normative – the Constitution of Ukraine and a number of laws of Ukraine, methodological – general scientific and special legal methods of cognition.

Results. Positions are analyzed: a) complete denial of the existence of differences between the categories of «human rights» and «human freedom» (identification); b) differentiation of these categories by different criteria.

Conclusion. The categories of «human rights» and «human freedoms» are different in their internal nature (human rights – proclaimed and limited by the state, have a mechanism for implementation, and human freedoms – are absolute and implemented under favorable social circumstances).

The position of the legislator is the indivisibility of the categories of «human rights» and «human freedom». The term «human freedom» is used mainly in cases related to creativity, intellectual development, self-awareness and worldview.

Common to all human rights and freedoms, the principle of understanding their internal nature by the legislator explains how the following categories are used in consolidating information rights and human freedoms: there is an analogy.

Keywords: human rights, human freedoms, information rights and freedoms, information legislation, information freedom.

REFERENCES

1. Golovatyj, S. (2015). Triada yevropeys'kykh tsinnostey – verkhovenstvo prava, demokratiya, prava lyudyny – yak osnova ukrayins'koho konstytutsiynoho ladu (chastyna tretya: prava lyudyny) [The Triad of the European Values – Rule of Law, Democracy, Human Rights – as the Foundation of the Ukrainian Constitutional Order (Part Three: Human Rights)]. *Pravo Ukrayi'ny – Law of Ukraine, 1*, 13-92 [in Ukrainian].
2. Zagoruj, I. S. (2016). Ponyattya «prava lyudyny»: teoretyko-pravovi pidkhody do rozuminnya prav lyudyny [The concept of «human rights»: theoretical and legal approaches to understanding human rights]. *Visnyk Lugans'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnix sprav imeni E. O. Didorenka – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko, 2*, 66-82 [in Ukrainian].
3. Mal'ko, A. V. (2018). Ogranicheniya v prave: problemy teorii, praktiki, politiki [Restrictions in law: problems of theory, practice, politics]. *Yuridicheskaya tekhnika – Legal technique, 12*, 238-248) [in Russian].
4. Danyl'yan, O. G. & Dz'oban', O. P. (2017). Dialektychna yednist' informatsiynykh prav ta informatsiynoyi svobody: do usvidomlennya problemy [Dialectical unity of information rights and information freedom: to the realization of the problem]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya imeni Yaroslava*

- Mudroho»* – *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 1 (32), 5-13 [in Ukrainian].
5. Selez'n'ova, O. M. (2019). Informatsiyni prava: teoretychni ta systemni polozhennya [Information rights: theoretical and systemic provisions]. *Informaciya i pravo – Information and law*, 3 (30), 9-15 [in Ukrainian].
 6. Selez'n'ova, O. M. (2019). Osnovni istorychni etapy stanovlennya v Ukrayini zakonodavstva pro informatsiyni prava [The main historical stages of formation of the legislation on information rights in Ukraine]. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk – Humanities science current issues*, (Vol. 26), (Iss. 2), (pp. 4-7) [in Ukrainian].
 7. Troyan, V. A. (2017). Prava i svobody lyudyny ta interesy derzhavy yak ob'yekt publichno-servisnoyi diyal'nosti Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny [Human rights and freedoms as well as state interests as objects of public and service activities of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Kryminolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny – The Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, 1 (15), 229-239 [in Ukrainian].
 8. Bryzhko, V. M. (2009). *Metodolohichni ta pravovi zasady uporyadkuvannya informatsiynykh vidnosyn* [Methodological and legal bases of ordering information relations]. Kyiv: PanTot [in Ukrainian].
 9. Skakun, O. F. (2011). *Teoriya derzhavy i prava* [Theory of state and law]. Textbook. Kyiv: Alerta; CzUL [in Ukrainian].
 10. Donchenko, O. P. (2010). *Svoboda yak kategoriya prava* [Freedom as a Category of Law]. *Candidate's thesis*, Odesa [in Ukrainian].
 11. Komarov, S. A. (1998). *Obshchaya teoriya gosudarstva i prava* [General theory of state and law]. Textbook. Moskva: Yurayt [in Russian].
 12. Razmyetayeva, Yu. S. (2013). *Prava lyudyny yak fundamental'na tsinnist' hromadyans'koho suspil'stva* [Human rights as a fundamental value of civil society]. Xarkiv: Fynart [in Ukrainian].
 13. Rudych, F. M., & Balaban, R. V. (et all). (2008). *Politychna systema ta instytuty hromadyans'koho suspil'stva v suchasniy Ukrayini navch* [The political system and institutions of civil society in modern Ukraine]. Textbook. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
 14. Kolodij, A. M.; & Olijnyk, A. Yu. (2008). *Prava, svobody ta obov'yazky lyudyny i hromadyanyna v Ukrayi'ni* [Rights, freedoms and responsibilities of man and citizen in Ukraine]. Textbook. Kyiv: Pravova yednist' [in Ukrainian].